

Lesoni: Lea Faka-Tonga Uike 7 – 8 (11/04/22-22/04/22)

Kalasi; Foomu Ono

'luniti: Maau pe ta'anga lakalaka 'a Kuini Salote

Note

Ko e taha foki 'a Kuini Salote he punake 'iloa he Pasifiki 'a e founa mo e anga 'o 'ene ngaahi ta'anga. 'Oku makehe foki 'a 'ene fa'u he 'oku ne ngaue'aki 'a e founa Heliaki 'o 'ikai ke hualala 'o hange ko e ngaahi punake 'o e lolotonga ni. Ko e founa heliaki lalahi 'e ua ne ngaue 'aki 'e Kuini Salote :

1. Heliaki Fakamamani Lahi:

Ko e heliaki ko 'eni 'oku ngaue'aki ke ne tala mai ha fa'ahinga ongo 'oku te ma'u pea 'oku ne ngaue 'aki 'a e 'ataakai mo natula ke ne fakakamatala'i mai 'a 'ene ongo. Ko e founa heliaki ko 'eni 'oku 'ata pe ke ngaue'aki 'e ha fa'ahinga taha pe 'i mamani.

Sipinga

'Amusia pe 'a e matangi na
'Oku ne angi fa'iteliha
Kae hopoate pe kita
He 'ofa hoku loka siliva

Kapau te ke vakai hifo ki he fo'i kupu 'ena mei he'ene ta'anga ko e Loka Siliva. 'Oku ne ngaue'aki 'a e matangi 'o ne fakahoa ki he mo'ui 'a ha taha 'oku tau'ataina. 'I heni 'oku ne fakamatala ki ha ongo 'ofa 'oku popula. Ko e lea 'e taha ki he hopoate ko e popula.

2. Heliaki Fakafeitu'u

Ko e heliaki ko 'eni 'oku fakangatangata pe ia ki he fale 'o e Tu'i 'o 'ikai ke ngofua ke toe ngaue 'aki ki ha feitu'u ka ko Tonga ni pe. 'Oku ngaue'aki 'a e ngaahi 'akau kakala mo e lau matanga pe ko e hingo fakatenetene 'o ha feitu'u ke ne tala 'a e felave'i 'a e toko taha 'oku fa'u ki aim o e feitu'u koi a. 'Ikai ke ngata ai ko e ngaahi manupuna tala mo e manu 'ilnga hange ko e laione 'oku 'uhinga pe ia kia Tupou 1. Ko e lupe, tavake.

Sipinga

Heilala tangitangi 'i loto palasi
Ko e 'emalata 'o Lofanitani

Kapau te ke vakai ki he heilala ko e 'akau kakala 'eiki ia. Ko e 'uhinga pe ia ko Pilisesi Pilolevu. Ko e 'emalata ko e taha'i siueli mahu'inga

Ko e ngaahi taukei fakapunake:

1. Heliaki: (Metaphor) – Ko hono ngaue’aki ‘a e ngaahi lea ‘o ‘ikai ke ngaue’aki ‘a e hange pe taau ‘oku ne fakafofonga’i ha fakakaukau pe toko taha ‘o hange ko e Sisu ko e la’a lahi. ‘Oku fakahoa ‘a e la’a ‘o fakatatatau kia Sisu.
2. Simile – ko hono fakahoa ‘o ha me’a ‘o ngaue’aki ‘a e lea hange pe ko e taau pe tatau. Sipinga, Hange ha vaifa ki he ngoue pakuka, Hange ko Hina, Taau pe lei mo e tofua’a,
3. Personification (Fakatangata’i ‘a e me’a mate) Ko hono ngaue’aki ‘a e lea ki he me’a mo’ui pe ko e ‘ai ‘a e natula ‘o e tangata ki he me’a mate. Hange ko e , ta’alo ‘a e malu ki he efiafi. Ko e ta’alo ko e natula ia ‘o e tangata. Si’I le’o eh peau ‘oku lea he fatai.. Ko e lea ko e natula ia ‘o e tangata ‘oku ‘ai ki he fatai.
4. Assonance: ko e ngaahi lea ‘oku ongom tatau ‘a e ongo vauale. Hange ko e “ feau e ta’au ‘o e peau.” Ko e ongo “u” ‘oku tatau ai.
5. Alliteration: Ko e ongo tatau ‘o ha konisonanite. Hange ko e tuketuke ‘a tiuke. Ko e ongo t mo e k.
6. Rymme – Ko e ongo tatau ‘o e faka’osinga ‘o e laine. Hange ko e Sisu ko e la’a lahi, Maama koe ‘o mamani. Ko e ongo i ‘oku faka’osi ‘aki ‘a e laine (lahi, mamani)
7. Onomatopoeia – Ko hono ngaue’aki ‘a e ngaahi lea ‘oku tatau pe hono ongo mo hono ‘uhinga. Hange ko e ‘Oi, Hoiii, Tuee

Ko e ta’anga ‘e 3 te tau ngaue’aki ki he ta’u ni kakato, ‘a ia ‘oku to’o kotoa pe mei ngaahi ta’anga lakalaka ‘a Kuini Salote.

Ta’anga Fika 1.

EIEKI E TA'ANIGA

L elei, tau hoko atu ai pe ki he fo'i lakalaka 'iloa mo manakoa 'o e Ta'ahine Kumi
 L Salote ne fuofua fai he lolotonga 'o e Sāngone he 1940, etc. Ko e Lomipeau Fika
 7.19.

Sāngone (Lomipeau fika 7)

tāimi nāe mau ai e uno 'o Sāngone
 5 Ne'ine'i hako mei he tonga
 Tapa e 'uhula mei luhunga
 Na'e mana e Feingakotone
 Fakahake e 'uno 'o Sāngone
 Lafaupana pe'i mohe a
 Kae uloi mai hoto fūva
 Ke u lau folahaka he 'aho ni
 Ke me'ue ai e nu'a Taloni
 Holo pe si'i nofo 'a nu'a ni

tāimi oku monomono ai he kau tofua enu kōpene
 10 Mo ha sola 'oku taka 'i Pangai
 Ka u fola u'i Hau-o-Momo
 He ko e takasi 'etau nofo
 He mā'umoa fai 'i Heketi
 Na'e 'aokai mei Ha'amea
 15 'Ie'isa, na'e fena pē kā ko Nua
 Penepenu e ngatunga fakala

Talane
 20 E fusi'apule, ha'u ke ta o
 Tala ho 'uhunga ki he 'Afio
 Ke hā ai e sinangalo na'e toi
 O si'i e 'ofa 'oku mo'oni
 Na'e 'aikona pe 'o 'amai
 He na'e 'ikai fa'a hua'aka

23 E Ulanoleka poto 'i he lau
 Hono 'ikai malie kia au
 Ho'o nūa 'a e vaha mama'o
 Kuo vāofi hotau 'aho
 Kakala tala, kakala mo'oni
 'Oku faifia 'o toka manongi

29 Kuu kava e mei Ha'amea
 Na'e tui hupo e me'a kotoa
 Kuu e fufu mo kōkohu
 Mo e kau pōnga e vao
 'A e lau nūga mo kōki
 Pea mo e kapakau tasangi
 Kuu ai e ngulungulu mo tokoto
 Ma e vāhe tuumafu 'o e fono

loto
 hūga nūga
 Tui Toga
 mete tupua
 [kava 'o Feingakotone
 tala kōka faka] [mete tupua]
 fūga afianga 'o Tui Toga
 (ofefine 'o Lau)
 (fāma'i a Tui tātui)
 afianga e
 Tui tātui
 Nūga
 tāimi, id ku mae
 ai e kōkō
 nofo 'i Nukuleka
 fūga 'o Lau (kōka)
 'o me 'i Tui Toga (kōka)
 ula kōka faka ki
 kōkōkōkō kōka Tui Toga
 nūga fāma'i
 kava
 hepa
 maki lū
 mō Toga
 puaka Toga
 Tō

SĀNGONE

- Pea toki 'ilo ai e koloa
Ko e kĀnokato e tala 'o Tonga
Talu ai pe hono fakaili
Ko e fakama'u 'o hou'eiki
'Oku 'ilo 'e he taha kuo anga
42 'A e ola 'o Faka-i-Pomana
Kalia 'o e vahamohe
He kalia na'e tau ki 'One
Fakalele ki he Makahokovatu
46 Paka mangamanga 'i he Siangahu
Ika moana si'ene fofu
Fakahakehake 'i Fonuamotu
Longolongo ma'anu 'i Hakauapu
No'o 'i Havelu mo e koka tapu
Ko e ola e 'oku ou lau
Fai'anga ia 'o e fetau
Tau tui falahola 'ene hopo
He kuo kakai e Vaha'akolo

- kakato e tala (alungaanga) kofinua
- fitekanga

Hingoa 'o e kalia ne onau
ai e kalia ne onau
Tui Togo
Paka mangamanga
Fakalele ki he Makahokovatu
Paka mangamanga 'i he Siangahu
Ika moana si'ene fofu
Fakahakehake 'i Fonuamotu
Longolongo ma'anu 'i Hakauapu
No'o 'i Havelu mo e koka tapu
Ko e ola e 'oku ou lau
Fai'anga ia 'o e fetau
Tau tui falahola 'ene hopo
He kuo kakai e Vaha'akolo

Ko e talanoa pe fananga pehē ko e Sāngone ko e fonu pele 'a Tu'itātui, ka na'e kalia'asi 'e he kau Ha'amoā 'o nau ta'o pea 'ave 'a e 'uno he ko e fonu koloa, pea nau fufuu'i ia he Tu'itātui pea na'e tala 'e he fanga tevolo Ha'amoā ki ha ki'i motu'a ko Lāfai 'a ia ko ia pe na'a ne 'ilo'i 'a e feitu'u na'e fufuu'i ai 'a e 'uno 'o Sāngone mo nau pehē "Lāfai, te ke pana mo ke pana 'o kuonga fuoloa ko e 'uhi ke ke kei fufu pe 'a e 'uno 'o Sāngone na'a ma'u 'e he Tu'i Tonga, he na'e fili ma'u pē 'a Tonga mo Ha'amoā mo Fisi 'o nau fa ma'u pe pe ko fē he kakai ange 'oku poto ange, pea ke tō pe ngahi-vale 'a e fonua ko ē, etc." Ne toki 'alu 'a Fasi'apule ko e ra'okete 'o Tu'itātui ke ne 'alu ki Ha'amoā 'o feinga ke fakafoki mai 'a e 'Uno 'o Sāngone he ko e koloa pea ko e lāngalangi ia 'o e Tu'i Tonga mo hono kakai mo e fonua. Na'e 'alu 'a Fasi'apule 'o ne ha'u ki ha'hou'eiki Ha'amoā, pea ha'u 'a Lāfai'ana pea nau 'eke kia Fasi'apule pea tali katoa 'e Fasi'apule 'o tonu etc., pea 'osi ia pea mingi hifo ai pe 'a Lāfai 'o pulia pe mate, 'o toe ma'u 'a e 'Uno o Sāngone 'o fakafoki mai ki Tonga!

II.1-2,3,4 Na'e sopusopu 'a Natula - hako e matangi tonga - tapa e 'uhula mei hihifo, pea muni 'a e Feingakotone 'a ia ko e mala'e ia 'i loto Lapaha ne fakaPangau ma'u pe ai ha ngaiue, koloa, pe va'inga, pea 'i he tafa'aki pe 'o Olotele; tafa'aki to'ohema 'a Mobimohi'a, Lotimofa etc., kae 'i mata'u 'a Takuilau mo 'Utulifuka, 'i he tū'uta mai 'a e 'Uno 'o Sāngone mei muli

II.5-8. Lea atu 'a Fasi'apule kia Lāfai'ana ke ke puli a hena, pea tukuange hona fava 'a e mate tupu'a, he 'oatu 'e Lāfai 'a e ngaihi tupu'a kae tali mo vete 'e Fasi'apule, falahaka, ko e falahaka 'oku 'uhunga ia ki hono vete kakato 'e Fasi'apule 'a e puli 'a Sāngone - hono timate'i, kai 'e he kau Ha'amoā pea fufu 'a e 'Uno 'i he Tu'itātui ko e ngaihi mo'unga he hime mā'olunga 'i Ha'amoā, ke 'oatu ke fakame'ite'aka 'a e

ma'a Taloni 'a ia ko e fofonga 'o e 'afio'anga 'o e Tu'i Tonga pea 'au ki he 'aho ni.

Il. 10-12. fakahā 'e Fasi'apule 'a e ngaahi fakapulipuli 'o e tala 'o Tonga pe kalasua hotau fonua. Lave ki he kie tupu'a 'o e fonua ko e *Hau-o-Momo* 'oku ne pulkepuke 'a e kalasua 'o e fonua he ko e *Takasi* ia 'o e sosaeiti.

Il. 13-16. liliu e fatu ki he fananga 'o *Nua mo Tu'itāni*. Ko Nua ko e 'ofefine 'o e 'eiki ko *Lo'au*. Hangē na'e hū mai ha kalasua fo'ou 'o hangē ne 'ohovale 'a e Tu'i Tonga he 'aho ko ia, ko Momo 'o ne fie ta'ane mo e 'ofefine 'o *Lo'au* ko Nua ka ne 'osi fānau 'a Nua ia mo e 'eiki Malapo ko *Ngongokilitoto*. Ko e lea Ngongo 'oku ongo 'Esia tautesito Siaina pea mahalo ne fu'u hinchine mo kilima'a, pea malava ne manako ai 'a Nua 'o tupu ai 'a Fasi'apule ko e ta'okete 'o Tu'itāni. Ko e Hau-o-Momo 'oku pehē ko e kie na'e lalanga 'e Nua pea 'i he hala 'a e Tu'i Tonga ko Tu'itāni na'e ha'u 'a Nua mo Fasi'apule 'o lafo 'a e kie ko ia pea hangē ko e ngahutuku ia 'a *Lo'au* Lahi 'a ia ko Tu'itāni ia.

Ko e lea *fena* 'oku 'ai ia ki ha me'a 'e ua, ko e pulopula mei ha 'ufi he'ene 'uluaki utu pea ko e pulopula ko ia kuo 'osi fā'ele ia 'o ui ko e *fena*, pea ko hono ua ko e *sefine* kuo 'osi 'eva mo 'osi fānau pe mole hono tāupo'ou.

Ko e fananga 'o Tu'itāni, pehē na'e ha'u 'a e Tu'i Tonga ko Momo ko 'ene fiema'u ha 'ufi ke hoko ko e pulopula - ngalingali ko e kakai 'o *Lo'au* ne nau 'ilo ki he 'ufi, tautesito ki'i hono ngaahi. Ko e lea *Lo'au* 'oku ofi he fo'i lea Ha'amoā ki he 'akau ko e *Lo'au* hangē na'e ha'u ofi 'i Ha'amoā 'a e kakai *Lo'au*. 'Oku ngaue lahi 'a e lea *Lo'au* 'i Hawai'i 'o 'uhinga ko e katoanga mo e Fakaafe me'a tokoni pe ko e Fei'umu. Mahalo na'e 'i ai ha ngaahi fetu'utaki mo 'Eua. Ko e kolo lahi 'o 'Eua na'e ui ko *Ohonua* 'a ia na'e 'omai mai pe 'a e 'ilo 'a e hou'eiki ne nau nofo 'i 'Eueiki 'oku ongo ofi ki he Hawai'i, pea 'ilokava, taumafa kava, mo hono ngaahi founa mo e ngaahi fatongia. Ngalingali na'e 'omai 'a e kava mo e tō he taimi vāofi, pe 'omai 'e ha kan muli tatani. Hangē na'e nofo 'a *Lo'au*, mo Nua etc. 'i 'Eueiki ki he vai 'i Ha'amea 'alu mei Tokomoloto 'o ofi ki Fualu. Ko e lea Ha'amea kapau 'e to'o 'a e E mei he O pea tau ma'u 'a e Ha'amoā. Ko e me'a pau ko e kau *Lo'au* mo e kalasua ko ia ne felave 'i mo'o Fualu, 'Eueiki, 'Eua mo Ha'amoā etc. 'Oku 'i ai ha fetu'u lahi 'i 'Eua 'oku ui ko Ha'a *Lo'au*.

Il. 14. 'aokai ko e kole pulopula 'a Momo 'oku fa'a ui ia ko e 'aokai pea ko e kole na'e fakahoko 'i he fananga 'e *Leha'uli* ko e matāpule 'a Momo. Ko ia ko e matāpule fuolou 'aupito ia.

Il. 15, 16. *Penepena e ngatuvai fākula*: *penepena* ko e lea 'i hono monomono 'a e kupenga kuo maumau he kuo *fena* 'a Nua, 'osi fānau; pehē mo e lea *ngatuvai* ko e motu'a 'a e kakala. Pea ko ia ko hono fakalelei 'i pe ke toe ta'ane 'a Momo mo Nua he ko e Tu'i Tonga ko e *fākula* 'a ia ko e kakala hingoa mā'olunga taha ia.

Il. 17-22. ko e ngaahi laine 'o e ta'anga ko e lave ki he ha'u 'a Fasi'apule ke fe'iloaki mo hono tehina ko Tu'itāni he 'oku pehē ne te'eki ke na maheni pea ha'u 'a Fasi'apule 'o fai 'ene talanoa 'aki 'a e ngaahi sino'i me'a he 'e mahino ai, 1. ko e fo'i *manae* he ko 'ena fa'e tuha kae tamai kehekehe, 2. ko e 'akau ko e toto he ko e faka'ilonga hona toto ko 'ena fa'e, 3. ko e *amo* 'o e *fusi* 'a ia 'oku 'ikai fu'u ma'u fefe, pea

lava ke motu vave. Pea na'e 'ikai fakamatala kae 'aikona pe 'e Fasi'apule 'o 'oungē kīa Tu'itātui pea na'e mahino lelei ai pe kīa te ia, 'a e *toi* 'a e fiema'u pe finangalo 'a e Tu'i Tonga; na'e 'ikai fa'a *hūa'aki* fakamatala fakalelei.

Il. 23–26. Afe 'a e fatu ki he māna'ia ko *Ulamoleka* 'a ia ko e foha 'o *Leka* (toutai lahi 'o e Tu'i Tonga) pea fa'e kīa *Ula* (toutai 'o e Kauhālalalo, Tu'i Ha'arakalana mo e Tu'i Kanokupōlu ko ia hangē hano ha'i 'a e ongo kauhala 'i he sino 'o *Ulamoleka* pea ko e laine mei he maau 'a *Ulamoleka* 'oku pehē "ko e vaha'a 'o 'Uta mo Lalo, ka pūna e manu pea tō, ka kuō na taha 'i hoku sino", pea toe fakalea ia 'e Kuini Salote 'o 'uhinga he ha'u 'a e ngaahi ha'a he 'aho mi ke nau fakataha pea toe tuisio 'a e ngaahi ha'a mo hou'eiki 'o faka'ofa'ofa 'a e sosaieti hangē ha kakala 'oku manongi hono hu'i mo fio 'a e ngaahi kakala katoa etc.

Il. 29–38. kamata heni e 'omi e kava pea 'omai 'a e ngaahi tupu'a 'a Lāfupana 'kisu kava e mei Ha'amoā' ka na'e tali hupo 'a e 'eke kotoa pe 'e Fasi'apule he ko e tokotaha 'atamai masila mo taukei mo'oni, pea kakato ai 'a e ngaahi kakano 'o hotau kalasua pe angafonua.

l. 42. *Taka-i-Pōmana* ko e kalia na'e ha'u 'o 'omai mei Niuē ha tāupo'ou ke nofo mo e Tu'i Tonga ke ma'u ai ha fua na'a 'aonga ki Tonga. Na'e ha'u 'a e kalia 'o 'omai ai mo e fu'u kava na'e ui ko e Kavapele he na'e pele'i 'a e ta'ahine Niuē, tahu ai mo 'etau tauhi 'a e hingoa Kavapele ko e taha e hou'eiki Falefa, pea na'e a'u māi 'a e kalia 'oku 'i he motu ko 'One' a ia ko 'Onevai he na'e lahi ia pea 'i ai mo e vai ne fa'a 'afio ai 'a e Tu'i Tonga. 'Oku 'i ai mo e 'One vai ka 'oku ki'i si'i pe ia.

Il. 45–50. pea hoko atu 'a e folau ki 'Uiha (Makahokovalu) pea mo *Tungua* (Siangahu) mo 'omai ai pe 'a e kau tāupo'ou ke sinifu mo'o e Tu'i Tonga pea toki faka-tū'uta 'a e folau ki *Fonua motu* pea 'alu ki Hakautapu ke 'omai 'a e 'atu mo e ika ki he taumafa 'a e Tu'i Tonga pea toki tau ki he Tu'i Kanokupōlu; ko e lea *longolongo ma'ani* ko e fōtunga 'o e tahi mo e manupuna 'e nau malau mahino 'oku *ma'ani* pea te 'a e *inafo* pe konga 'atu 'i hakau.

l. 46. Ko *Siangahu* ko e sia pea toe hakau fai'anga 'o e heulupe 'i *Tungua* fai ai mo e *pakimangamanga* ko e fe'auhi te ne lahi taha e 'atu 'e 'omai 'oku tauhi pe 'a e manga'i hiku 'o e 'atu kae h'aki 'a e sino he fu'u mamafa he vaka, he ko e fe'auhi pe ko hau 'e lahi taha 'i hono lau 'a e hiku'i ika etc., etc. Malō ko e 'osi ia 'o e Lakalaka ko emi ko e Sāgone (refer ki he 'eku tohi ko e *Critical Essays* 'oku lave ki he Sāgone he ngaahi me'a kehe etc.).

Kapau te ke vakai ki 'olunga ko e ta'anga fika 'uluaki 'eni te tau ako ki ai. 'A ia ko e ta'anga 'a Kuini Salote. 'Oku ou 'oatu ai pe mo hono vete pe ko e ngaahi 'uhinga 'o e ta'anga ke tokoni atu kia koe hono faka'uhinga 'o e ta'anga lakalaka ko 'eni.

Ngaue

1. Fakaha mahino 'a e hingoa 'o e ta'anga. (SL1)

2. Fakahingoa 'a e toko taha na'a ne fa'u 'a e ta'anga.(SL1)
3. Fakamatala'i mahino 'a e puipuitu'a 'o e ta'anga , hange ko e taimi, feitu'u mo e 'ataakai na'e fa'u ai. (SL2)
4. To'o ha fakakaukau mahu'inga mei he ta'anga ke fai'aki ha'o fale'i ki he to'utupu. (SL2)
5. Fakahoa e ngaahi tefito'i fakakaukau he ta'anga ki he 'ataakai mo e anga 'etau nofo he sosaieti. (SL3)
6. 'Ai ha'o lau tau'ataina ki he ta'anga lakalaka Sangone 'i he'ene felave'l mo e faa'l kaveikoula. (SL4)
7. Fakamatala'i mahino ha taha 'o e ngaahi heliaki 'oku ngaue'aki 'e he punake he ta'anga ni pea 'omai mo ha sipinga ke poupuu ki ho'o tali. (SL2)

8. Fakafelave'i ha konga he ta'anga 'o Sangone ki ha paloveape. (SL3)
9. Fakamatala'i mahino 'a e 'uhinga 'o ke sai'ia pe 'ikai ke sai'ia ai he ta'anga . (SL2)
10. Fakahaa'l mai ha fo'i lea pe konga lea he ta'anga na'a ne 'omai ha fa'ahinga ongo ki ho loto, pea 'omai mo e fa'ahinga ongo na'a ke ma'u. (SL2)
11. Ta e fakatata ke fakafotunga mai 'a e fakakaukau 'o e konga he ta'anga 'o Sangone. (SL3)

Ta'anga fika 2. : Tuaikaepau

Vakai e tohi mahina

Fa 'o e fitu e ono ua

Folau na kuo fusi taula

'I he taulanga Nuku'alofa

Tu'ufua ai e kapasa

Fakatele he Maka-o-'Oa

Kae fatu si'ono taumu'a

Tofikulu 'e 'Aotealoa

Seuke, tappinga 'a maama

Ko 'eta fononga ta'e'iloa

Hakau Mineva pe'i fakaha

Ho'o puke huelo e mahina

Lavaki'i 'a e folau 'eva

Ke hu'i hoanu sisi kakala

Kake laukau fie tangata

Ki he vaka toutai e La'a

'Oku faka'olunga 'i ho nima

Kae kafu'aki e peau ta

Si'i e fo'ou, si'l e sola

He mo'unga 'o e loto'i Tonga.

Tuku ke 'alu e faingata'a

He 'ikai lava fakamatala

'A e mamahi mo e ha'aha'a

'Amanaki na'e fonu tala'a

He tolu mahina e sio vaha

'Ikai ma'ali ha kalofiamā

Tu'uholoaki e masi 'e taha
Ke ne pukepuke mai e maama
Ne 'eko 'i mamani e mavava
He ikuna kuo kafakafa

Tau
'Alo e matangi, fa'aki e loa
Fo'u vaka hange ko Noa
'Aki 'a e tui ko 'eta koloa
Fusi e kolosi, fakatau 'au
Toka'one he motu ko Katavu
Tulou mo Suva, 'Isa e, Hala ko Vuna
S.O.S 'a e matu'a.

HISITOLIA

Fakamatala ki he Folau 'a e Tualikaepau ki Nu'usila
'o Hake he Hakau Mineva Reef

(2)

'I he taimi 10 pongipongi 'o e 'aho 6 Mahina 7 1962. Na'a mau saina'oni ai he Pule'anga Tonga 'a 'emau kau folau' pea ko Tevita Fifita 'a e 'Eiki Vaka, pea ko au Fine Feuiaki 'a e 'Enisinia pea ko Ve'etutu Pahulu 'a e Meti mo e kau ngāue 'o e 'Tuaikaepau', pea ko homau tokolahi' Ko e toko 17

Pea 'i he 'osi 'o 'emau "saina'oni" na'a mau foki leva ki he Uafu Fāua' ki Ma'ufanga ke teu 'emau folau' 'i he Vaka ko e "Tuaikaepau" pea 'i he taimi 3 efiāfi na'a mau tuku folau atu ai ki Nu'usila.

Na'e lelei 'a e matangi' pea mau ngāue 'aki 'a e Mīsini' pea mo e lāa', pea 'i he pongipongi 'o e 'aho 7' na'a mau lepa ai 'i he Motu ko "'ATA"' 'i he faka-Tonga 'o Tongatapu', pea tu'utu'uni ai 'e he 'Eiki Vaka'β, keu 'alu 'i he Vaka fokotu'u mo e toko 4 ki 'uta, 'o fai ha'amau me'akai, ka nau lele 'o fakatele, pea nau toki foki mai ke hoko atu 'emau folau'.

Pea te'eki tenau 8 'o fakatele', na'a mau heka ki he ki'i Vaka fokotu'u' pea mau 'a'alo atu ki 'Ata, te'eki ke mau a'u ki he motu ko 'Ata kuo fasi 'a e fo'i Peau 'o ha'aki 'a e Vaka fokotu'u ki funga hakau 'o mafai ai 'a e taumu'a 'o e ki'i Vaka fokotu'u', ka mau hake ki he funga hakau. Ko ia, ai na'a'ku ui ki Vaka ki he 'Eiki Vaka' ke hopo ange ha taha mo ha 'ūme'a kakau, ke tui 'e he toko fā he na'a nau vale he kakau pea hopo ange 'a Sateki mo e me'a kakau 'e 4 pea tui leva 'e he toko 4 pea mau toki kakau atu leva ki Vaka.

Kae hili ia' 'osi fakaheka ki Vaka 'a e ki'i Vakafokotu'u pea 'i he 'emau a'u atu ki Vaka' na'a mau folau leva 'o fai 'emau fakatele' 'i he fu'u Maka 'i he tafa'aki W-'O-'ATA, pea ko e fu'u Maka ko eni 'oku tu'u 'o ma'olunga tatau pē mo 'ATA, pea mau lele takai 'i he tafa'aki 'o e fu'u maka' 'o fai 'emau fakatele'. Ko e fu'u maka ko eni 'oku tu'u mavahe ia mei 'ATA, ko hona vaha'a' 'oku moana, pea 'i he 'emau fakatele na'a mau fusi 'a e ika 'e 27, pea mahu'i 'a e 25 kae ma'u pē 'a e ua.

Pea 'i he taimi 5 efiāfi, na'e hoko atu leva 'emau folau' ki Nu'usila. Pea 'i he 'emau folau' na'e Tonga 'a e Matangi. Na'e fu'u hako pea hou 'a e tahi', koia ai na'e pau leva ke mau fākahua 'emau folau, he na'e 'ikai ke lava 'e he Mīsini' ke mau 'alu Mīsini pē. Pea koia ai na'a mau lele 'emau folau' 'o fākahua, pea ko 'emau fua 'i he 'emau folau' 'i he Tonga 'a e matangi na'e S.X.W.

Pea na'e pelu 'osi homau lā he 'oku fu'u mālohi 'a e matangi' mo kovi 'a e tahi'. Pea a'u ki he pongipongi Tokonaki' ko hono 'aho 9 ia 'o Siulai', na'e tamate'i

3
'a e Misini' ka mau folau lā pē, he na'e fu'u mālohi 'a e angī 'a e matangi' mo
toe kovi ange 'a e tahi', he na'e fasi pē 'a e peau' he funga Vaka, pea te'eki pē
ke mau hua ka mau kei lele pē he 'oku kei Tonga pē 'a e Matangi.

Pea 'i he taimi 9 po'uli, kuo ui hifo 'a e ongo tamaiki na'e lolotonga faka'uli
he taimi koia'; " 'E Tevita Fifita - ko e Hakau," pea mau 'alu hake kotoa ki
'olunga ki funga Vaka. Kuo hake 'a e Vaka ko e "Tuaikaepau" he funga hakau.

Pea tu'utu'uni 'e he 'Eiki Vaka ko Tevita Fifita' ke mau 'alu kotoa 'o piki he
fana' 'o e Vaka'. Koia na'a mau fu'u ongo'i faingata'a'ia 'aupito he taimi
koia', he na'e 'ikai ngata pē 'i he 'ene havili mālohi' ka na'e 'uha mo fakapo'uli
tu'u.

Pea a'u ki he taimi 12 po'uli' kuo moyete 'a e Vaka ko e "Tuaikaepau", pea
mau hopo leva ki he funga hakau 'o tatali ai ki he taimi temau mate ai'. Ko e
taimi koia' 'oku lolotonga taumālie 'a e tahi'. Koia ai na'e tānaki pē 'a e
kongokonga 'o e vaka' 'o ha'i fakataha 'o ha'i ki he fu'u makaru'u 'i he funga
Hakau' 'o mau nofo ai 'o tatali ki ha 'aho, ke mau taki taha sio ki he feitu'u 'e
'alu 'o mate ai.

Ka 'i he taimi koia na'a mau nofo ai 'i he funga hakau' na'a mau fu'u ongo'i
'aupito 'a e momoko', he na'e 'uho' uha mo havili. Pea 'ikai ngata ai' ka na'e
fakapo'uli tu'u.

Ka 'i he taimi na'a mau kei tu'u ai he funga Vaka' te'eki temau sio ki he funga
hakau' kuo 'eke mai 'e Ve'etūtū kiate au, "pē ko e hā ha'aku ongo'i te mau mate
pē 'ikai".

Pea ko 'eku tali ki ai', "he 'ikai pē te u mate au, he 'oku 'ikai te u ongo'i 'e au
te' u mate".

Pea ko 'emau nofo he funga hakau', te'eki temau 'ilo pē 'oku anga fēfē 'a e
Hakau. Pea mau fehu'i kia Tevita Fifita pe ko e hakau fē 'eni 'oku mau toka
ai, pea talamai 'e Tevita ko e hingoa 'o e Hakau' ko "Minerva Reef".

Pea 'i he mafoa hake 'a e ata' ko e 'aho Sāpate. Na'e ofongi mai 'e he tokoua.
"Ko e motu ē 'oku 'asi mai."

Pea talamai 'e Tevita Fifita, "Mahalo ko e Vaka Toka, he 'oku 'ikai ke 'i si ha motu 'e ofi ki ai 'a e hakau'."

Pea fekau 'e he 'Eiki Vaka' ke 'alu 'a e tokoua 'o vakai pē 'oku sai ke mau 'alu 'o nofo ai 'o tatali ki ha taimi 'e fai ange ai 'e he Pule'anga Tonga' ha kumi kia kimautilu. Mahalo ko e mama'o e Vakataka Siapani' ki he feitu'u na'e toka ai 'a e Tukaepau' ko e maile 'e 1. Pea 'alu 'a e tokoua 'o vakai 'a e vakataka, 'i he taimi koia 'i he lolotonga mamaha 'a e tahi'. Pea 'na foki mai 'o talamai 'oku kei sai 'a e vaka' ke mau 'alu 'o nofo ai, pea 'alu leva 'a Tevita Fifita mo e kau folau' ki vakataka kau nofo au Fine Feuiaki mo e tokotolu kehe 'o tatali ki he hu'a 'a e tahi' ke mau taki atu 'a e 'ū kongokonga 'o e Vaka' ke 'ave na'a lava ke ngaahi 'aki ha'a mau ki'i vaka ke mau foki ai ki Tonga.

Pea 'i he hu'a 'a e tahi' na'a mau taki atu leva 'a e 'ū kongokonga' 'o mau a'u atu ki he vakataka' ko e 12:30 'aho' ia. Ko e tau mālie ia 'a e tahi'. Na'a mau fu'u ongo'i 'aupito 'a e momoko' he koho mau teunga koia', na'a mau talausesese mutu pē pea 'i he 'emau a'u atu' na'e ha'i leva 'a e 'ū kongokonga vaka' ka mau 'alu hake ki 'olunga 'o tokoto 'i he funga vaka, 'o fakamāfana he ko e 'aho na'e la'ā lahi 'omau mohe. Pea 'i he a'u ki he efiāfi' na'e fafangu mai kimautilu ke mau 'alu 'o vakai 'a e me'a na'a mau toka ai' na'a ma'u ha'amau me'akai mo vakai 'a e puha fakatufunga'. Ka ko e taimi koia 'oku lolotonga mamaha 'a e tahi', pea mau 'alu. Pea na'e 'ikai pē ke toe ma'u 'a e puha tufunga' ia kae ma'u mai pē homau ngaahi sipi kafu mo homau ki'i vala 'oku 'efihia he funga hakau', pea mo 'emau ki'i fo'i talo si'isi'i pē pea mo 'emau me'a faka'ata' pea mau foki mai ki he vakataka Siapani'.

'Oku lolotonga hiki 'e Tevita Fifita 'a e hokohoko 'o e mahina' 'o a'u ki Tiseima, pea ko e 'aho ko 'eni ko e 'aho Sāpate ko e 'aho 10 ia 'o Siulai.

Pea pongipongi hake 'a e 'aho Monite' ko e 'aho 11 ia 'o Siulai 'osi 'emau lotu. He'eki ke mamaha 'a e tahi' kuou 'alu 'o sio takai holo he vakataka Siapani' 'ou 'ilo ai 'i he fu'u papa' i he ngutu'ana' e Vaka. Ko e vakataka' ko e vaka Siapani. Pea ko e vaka' na'e toka ia 'i he 'aho 29 Sepitema 1959.

Pea 'u foki mai 'o mau 6 moha ni'ihi 'o fangota 'o mau 'ilo ai 'a e mahu 'o e hakau Mineva', 'a e faingofua 'o e fangota' i 'a e fangota' mo e ika' pea mo e 'uo' pea 'i he 'emau foki mai mei' he 'emau fangota' na'e ma'u 'aupito 'a e ika mo e fangota. Kae mālie' na'a mau a'u pē ki he vakataka' 'o ma'u ai 'a e ki' i masi he loki makoni 'o e vakataka Siapani' 'o tutu 'aki ia 'emau afi 'o tunu 'aki ia 'emau ika' 'o mau kai 'aki 'emau fo'i talo na'e ma'u'.

Pea na'e hoko ia ko hoku fatongia tu'u ma'u 'a e fangota' 'i he 'aho kotoa pē
pea na'a' ku 'alu 'o fai fiemālie pē 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Vaka', ko hono
'uhinga' ko 'eku fiema'u 'a e mo'ui'.

Pea 'i he 'osi 'a Siulai mo 'Akosi te'eki pē ke a'u ange ha kumi 'a e Pule'anga
Tonga' pea fakakaukau leva 'a e 'Eiki Vaka' ke fa'u ha'amaui ki'i Vaka ke
folau ai 'a e 'Eiki Vaka mo e Meti mo e 'Enisinia' pea mau hae 'a e faliki 'o
e vakatoka Siapani' 'o ngaahi 'aki homau ki'i Vaka 'e he tufunga ko Tēvita
Uaiselē.

Pea 'i he a'u ki Sepitema' na'e mate ai 'a e tangata ko Fatai Efiafi. Ko e fika
'uluaki ia 'o e mate 'i he 'emau nofo hakau pea mau tanu ia 'i he funga Hakau',
pea 'i he taimi koia' 'oku 'ikai pē mate 'emau afi' ha taimi, he na'a mau
vahevahe pē 'o tautau tokoua he 'aho mo e pō he tafutafu 'emau afi ke 'oua na'a
mate, mo fai ai 'a e haka fakamao 'o e tahi' ke ma'u ai ha me'i vai ke mau inu.
Pea ko e mālie 'emau haka fakamao 'a e tahi' he na'e 'i ai pē 'a e fu'u kulo 'a
e kau Siapani' he fu'u vakatoka' 'o mau haka fakamao ai 'a e tahi', kae hoko
atu pē 'emau ngaahi vaka' 'o 'osi 'a e vaka'.

Pea ko au Fine Feuiaki na'a' ku saupulu mo pate'i 'a e Vaka' pea tuku ki tahi
ka ko e me'a na'e mālie'aki 'a e ngaahi 'e he tufunga' 'a e ki'i vaka' he na'e
'ikai ha me'a ngāue, ko e ki'i tutu'u pē na'e fai 'aki 'emau ngāue. Pea ko e papa
na'e 'ikai lava 'o tutu'u 'e he ki'i tutu'u' na'e tutu pē 'o fesi'i pea tā fakatoka
lelei. Ko hono mālie' na'e ma'u pē 'a e vali mo e pate mo e saupulu he fu'u
vakatoka Siapani' 'o fai 'aki 'emau ngāue.

Pea 'i he māhina pē koia' kuo toe mate 'emau tokoua ko Sione Lousi mo Sione
Sikimeti pea teuteu'i pē kinaua 'o fakama'anu 'aki 'a e hina'utoni 'o taki 'e
Talo Fifita 'o 'ave ki he fasi 'anga peau 'o tukuange ai. Pea foki mai 'a
Talo, lolotonga ia 'oku tokoto 'a Fetaiaki Pulu mo Vaiangina mo Sateki Fifita,
Viliami Fā ko e kau puke' ia. Ka 'i he taimi na'a mau nofo ai he Hakau na'e
tu'oua pē 'a e ki'i 'uha 'o ma'u ai 'a e ki'i me'ivai 'o mau inu.

Ka 'i he taimi na'a mau kei ngaahi vaka ai' na'e fekau ai 'e he 'Eiki Vaka' ke
u 'alu 'o fangota tokotaha pē hili ia ha'ane tautea au he tuai 'eku 'alu hake 'o
pate'i 'a e ki'i vaka. Pea' u 'alu 'o fai 'a e fangota', neongo na'a' ku ongo'i
faingata'a'ia na'a' ku lotu pē ki he 'Onua' 'o pehē kapau ko e me'a 'oku totonu
na'e tautea ai au' pea to'o 'eku mo'ui', pea kapau ko e me'a 'oku hala 'oku
tautea ai au' pea fakafoki 'eku mo'ui' ki Tonga.

Pea hili 'eku lotu' pea 'u ongo' i kuo' u ma' u ha ivi lahi pea hoko atu 'eku 'alu 'o fangota. Ko e fangota ma' u mo' oni, na' e fe' unga 'eku fangota' mo e mata' i ika 'e teau tupu. Na' a' ku tatali ke hu' a 'a e tahi ke toho mai ai 'eku fangota ke 'ave ki homau nofo' anga' 'o 'oatu 'a e ika' ke nau kai kau 'alu au 'o mohe he kuou ongo' i faingata' a' ia.

Pea liliu ai 'a e fakakaukau ki he' emau folau he ki' i vaka 'ou nofo au mo Ve' etutu kae 'alu pē 'a Tevita Fifita mo Tevita Uaisēlē mo e ki' i foha 'o Tevita Fifita ko Sateki.

Pea 'osi 'a e uike 'e taha pea' u 'alu mo Viliami Fā 'o fangota pea ko e maile 'e l 'a e mama' o 'ema fangota' mei he vakatoka Siapani'. Kuo' u ongo' i kuo mingi hoku va' e pea' u nofo ai pē 'o tali kia Viliami Fā pea 'i he foki mai 'a Viliami Fā, na' a' ku talaange kia Viliami Fā ke 'alu ia ka e tuku ai pē au ke u mate ai pē ai he 'oku 'ikai teu toe lava 'o 'alu.

Pea talamai 'e Viliami Fā, "ke u toho 'ema ika' mou piki pē ai kema ō".

Pea' ma ō atu' na' e 'asi 'a e 'Anga pea lele hangatonu mai 'a e anga kia maua. Na' a' ku laku atu 'a e ika' ki he 'Anga', na' a kai kimaua 'e he 'Anga' pea 'osi ai 'ema ika' hono kai 'e he 'Anga'. Pea talamai 'e Viliami Fā ke u tekenaki pē he' eku mata' i tao' kane hoka' i 'a e 'Anga 'o tu' u hono 'ulu', pea tafoki 'a e 'Anga' 'o lele. Kae homo 'a e mata' i tao ia 'a Viliami' mei hono nima' he na' e tau 'ene hoka' i 'a e 'Anga' 'i he fo' i 'ulu' 'o e 'Anga' pea foki mai 'a e 'Anga' 'o hangatonu mai 'a e 'Anga' kia Viliami Fā. Pea 'i he ofi mai 'a e 'Anga' kia Viliami Fā, kuo' u hoka' i 'a e 'Anga' 'aki 'eku mata' itao 'o tu' u he mata' e taha 'o e 'Anga', pea ala hifo 'a Viliami Fā 'o puke he mui' i tao 'e taha kau puke 'e au 'a e mu' i tao 'e taha pea ala hifo 'a Viliami 'o to' o 'ene fo' i tao' 'o hoka' i 'aki 'a e 'ulu' 'o e 'Anga' 'o mate.

Pea to' o leva 'a e kofu 'o Viliami Fā' 'o ta' alo ki he Vaka Siapani' ki he tamaiki na' e nofo ai' 'o 'ilo' i 'e Ve' etutu 'one fekau 'a e tokoua ke na ō mai 'o vakai na' a 'oku' i ai ha taha 'e lavea. Pea 'i he a' u ange 'a Lalo mo e tokotaha 'ou piki ma' u 'ia Nava kae toho mai 'e Viliami 'a e fu' u 'Anga' 'o mau ō mai mo ia ki he fu' u Vaka na' a mau nofo ai'.

Na' e tafa 'a e ika' 'o haka 'o nau kai, kau 'alu leva 'o tokoto ko e mingi hoku va' e' ko e momoko. Pea' u tokoto ai 'i he mingi hoku va' e' 'o 'osi 'a e uike 'e taha mo e kongā.

Pea mau o mo Soakai Pulu 'o Uku 'o ta'esio'ata pē he me'a na'e toka ai 'a
 'aikaepau', 'o ma'u ai 'e Soakai 'a e fu'u hele lahi 'o mau foki mai mo
 hēle ki homau nofo'anga' 'o tu'usi 'aki 'a e fana 'o e vaka Siapani' 'o fakamata
 'aki homau ki 'i Vaka. Ka na'a mau tohi 'a e va'apapa 'aki 'a e vali 'o fakamata
 'o pēhē "S.O.S. Tukaepau Mineva Reef". Na'e lau teau 'a e la'i 'o fakamata
 mau laku ki tahi mo e ongo nge'esi talamu 'e ua he'ilo na'a tekina 'o papa ma
 fonua 'o lava ke 'ilo ai kimautilu. Pea 'ikai teu kei lava 'o fakamata 'i 'a
 ngaahi ngāue 'aonga na'e fai 'e he kau tangata ko eni. Ko Ve'etutu Pahulu, Ta
 Fifita, Tevita Uaiselē, Sipa Fine, Sione Lousi, Fatai Efiafi, Teapa'a Pulumu, Ta
 Vaiāngina, Soakai Pulu, Fetaki Pulu, Viliami Fa, Finau Laione, Sione
 Sikimetī, Sateki Fifita, Saia Peni, pea mo e 'Eiki Vaka' Tevita Fifita pea mo
 au Fine Reuiaki ko e 'Enisinia.

Pea 'i he 'osi 'a e ki 'i Vaka' hono ngaohi', na'e fokotu'u 'a e ki 'i fana' mo hono
 lā mo hono ki 'i sipi, pea ko e monū 'o e teu folau he na'e ma'u pē 'a e ma'u
 faka'ata la'a 'a Tevita Fifita pea mo e kongamape he Vaka Siapani 'o fai 'aki
 'a e folau pea 'i he taimi na'e teu ai 'a e folau' na'e lea mai 'a Tevita Fifita
 mau nofo ka nau folau, pea ko e fuoloa 'enau folau ko e 'aho 'e 10 ki he 'aho
 'e 14. Pea ka hili pē 'a e 'aho 'e 14 'oku te'eki ke ha'u ha vaka pea mahino
 nau mate.

Pea nau folau leva ka mau nofo pē 'o fakaongoongo ki he taufonua 'a Tevita
 Fifita, kae ha'u ha vaka 'o 'ave kimautilu 'i he taimi koia' 'oku ou tui mo
 falala ki he 'Otua' ke tau fonua pē 'a e folau 'a Tevita Fifita'.

Pea 'osi 'a e 'aho 11 pea mate 'a Fetaki Pulu, pea mau nofo ai pē. Ko e efiafi
 koia' kuo a'u ai 'a Tevita Fifita mo Tevita Uaiselē ki Kanitavu kae pango he
 ne ngoto homau vaka' he mata hakau 'o Kanitavu 'o nau kakau ai ki 'uta 'o
 si'i mate ai 'a e foha 'o Tevita Fifita ko Sateki Fifita, kae hake 'a Tevita Fifita
 mo Tevita Uaiselē 'o na hake ki 'uta he mui'i fonua 'o Kanitavu 'o a'u atu ki
 he kolo' ko e efiafi Sāpate 'o fai 'a e mākonī ki Suva mo e mākonī ki Tonga
 'o tala kimautilu na'a mau folau ki Nu'usila pea toka he hakau Mineva. Pea
 puna ange 'a e Vakapuna tau Nu'usila 'o 'oange 'emaume'akai, ko e pō Moni
 ia 'oku ou kei 'a pē he na'a' ku 'alu 'o haka fakamao 'a e tahi' ke ma'u hame
 vai ke fakainu'aki 'a Viliami Fa mo Finau Laione he na'e 'ikai te na toe lava
 'o tu'u pe toe lea, pea 'i he 'eku foki meia Viliami Fa mo Finau Laione' kuo
 ofongi 'e Ve'etutu Pahulu, "ko e Vakapuna," pea 'alu hake ki 'olunga 'o mau
 sio ki he Vakapuna'.

Pea 'i he 'emau kei sio ki he Vakapuna' - te'eki temau fakapapau'i pē ko e ha'ia
kia mautolu. Taimi si'i pē ia kuo hulu hanga tonu kimautilu 'e he Vakapuna.
Pea mau ongo'i leva 'emau fiefia kuo mahino kia kimautilu kuo tau foma'e
Tevita Fifita mo Tevita Uaisēle mo Sāteki Fifita.

Pea 'i he a'u ange 'a e Vakapuna ko e taimi 11 po'uli ia, 'o If fakamalu 'a e puha
me'akai 'i he ki'i lau'oni'oni 'i homau ki'i vaka' pea mau tutu 'a e ngaahi lota
'o mau hifo ki lalo 'o to'o mai 'a e puha me'akai 'o hae hake' 'oku 'i ai 'a e
tohi 'e 'alu ange 'a e vaka' 'o 'omai kimautilu pea ko e taha ia 'a e me'a mālie
na'e hoko, ko e 'ai ange 'a e me'akai'. 'Oku fika ange ki he toko 10 kae hili ia
na'a mau toko 11 ka 'oku 'osi mate foki 'a Fetaki Pulu pea te'eki ke vahe 'e
Ve'etutu 'emau me'akai' na'e fai 'e Ve'etutu 'emau lotu 'o fakamālie ki he
'Otua' he'ene 'ofa mo 'ene tauhi kia mautolu' pea toki vahe leva 'e Ve'etutu
'emau me'akai' lolotonga ia' kuo ui hifo 'a Viliami Fā mo Finau Laione ke
manatu'i ki naua na'a' na tō he tufa'.

Pea lea ange 'a Ve'etutu kena nofo hena na'a' na tō, he ko e 'osi pē 'a e tufa' 'o
e me'akai' kuo' ou 'alu hake 'o 'oatu ha'amo me'akai. Lolotonga 'a e tufa' kuo
totolo ange 'a Viliami Fā mo Finau Laione 'o kole ange ke 'oange hame'a kena
inu, pea 'oange 'ena kapa inu mo 'ena ongo kapa hu'akau 'ona inu pea 'osi 'ena
inu' pea talaange 'e Ve'etutu ke 'oange ha'ana me'akai, pea' na talaange mālie
kuo' na mo'ui kinaua, pea' na foki kinaua ki 'olunga 'o mohe. Pea 'osi 'emau
kai', pea mau foki ki 'olunga 'o nau mohe kau 'ā'ā pē mo Ve'etutu 'o
pōtalanoa, pea fuoloa 'ema talanoa' kuo' u talaange kia Ve'etutu ke u 'alu 'o
vakai 'a Finau Laione mo Viliami Fā na'a kuo' na mate, pea' u 'alu hifo 'o
fakaongoongo 'ena mānava' 'oku' na kei mo'ui pē, pea foki hake ki 'olunga
'o talaange kia Ve'etutu kuo' na sai pē. Lolotonga 'a e pō ko ia', 'oku 'e'epa
'a Fetaki 'i hona loki pea na'e si'i nofo ai 'a Soakai Pulu mo Vaiāngina, pea
ma'ā ai pē mo Ve'etutu 'o a'u ki he 'aho he kuo ma fiefia kuo mahino kuo mau
mo'ui.

Pea a'u ki he 11:30 'aho kuo toe a'u ange 'a e Vakapuna ke mau foki ai ki Fisi.
Ko e Vakapuna ia na'e puna ange 'o 'oange 'emau me'akai. Pea puna ange pē
'a e Vakapuna' 'o 'ange 'emau me'akai he ko e Vakapuna tō tahi, he 'oku
mosia 'a e lota haka pea lele ange 'a e Vakapuna' 'o a'u ange ki he lau'atua
pea If ai hono taula', kae pamu 'a e Vakaleta 'o tuku ki tahi pea fokotu'u ki ai
mo e misini fakapipiki pea 'alu age ai 'a e Pailate' mo e toketā mo e 'Enisina
mo e tangata Toketa Tonga ko Tupou Vaipulu ko hono 'uhinga ke fakatouka

Kia māuihi. Ko e pehē 'oku 'ikai sai 'emau fakakaukau', kae hili ia 'oku sai
pēnōmau 'atamai. Pea mau heka leva ki he Vakapuna. Pea 'ave ai pē mo e mate
ko Petihaki Pulu ke 'ave 'o tanu 'i Fisi.

Mahalo ko e taimi 3 efiāfi kuo mau mavahe ai mei he hakau Mineva' ka na'a
māui bongo'i 'aupito 'emau 'ofa lahi ki he fu'u Vaka Siapani' he kapau na'e 'ikai
'a e Vakatoka Siapani' kuo fuoloa 'emau mate ko e lava ia 'a e 'aho 'e 101
'emau nofo 'i he funga hakau. Ka 'oku 'ikai ngalo 'a 'emau nofo hala he
me'akai' mo e vai' ka mau kei mo'ui pē 'i he fangota mo e mata'i ika mo e me'i
vai he fakamao 'a e tahi.

Pea na'a mau tu'uta ki Fisi na'a mau takoto kotoa 'i he falemahaki 'i Fisi. 'A
ia ko e hingoa 'o e Falemahaki' 'i Fisi' ko Lātū Sikuna. Na'e fakafiefia 'aupito
kia kimautilu hono tauhi kimautilu 'i he falemahaki. Ka na'e fe'unga pē
'emau tokoto 'i he falemahaki' Lātū Sikuna mo e 'aho 'e 7. Pea mau foki ki
Tonga he Vakapuna to tahi pē ko ē na'a 'ne 'ave kimautilu ki Fisi.

Na'a mau foki ki Tonga he na'e talitali fakapule'anga kimautilu 'a e Pule'anga
Tonga he na'e tu'utu'uni ke tu'u laini 'a e fānau ako' mei Fāua ki Palasi 'o e
Tu'i'. Pea na'a nau tuetue le'o lahi ko 'enau faka'apa'apa kia kimautilu 'i
he'emau ikuna 'a e nofo paea he hakau Mineva pea na'e 'ave fakahangatonu
pē kimautilu ki Palasi ke mau fe'iloaki ki he Tu'i 'o Tonga kia Kuini Salote
Tupou III.

Pea mau 'alu leva ki falemahaki Vaiola 'o Tonga 'o Tokoto ai pea na'e tauhi
faka-Pule'anga ai kimautilu he uike 'e 6. Pea mau toki takitaha foki ki hono
fāmili.

Ko e ngata'anga ia 'a e fakamatala faka-Hisitōlia ki he folau 'a e Tūaikaepau'
ki Nu'usila 'o hake he "Hakau Mineva".

Ngaue

1. Fakaha mahino 'a e toko taha 'oku fakataumu'a ki ai 'a e fa'u. (SL1)
2. Fakamatala'i 'a e fa'ahinga ongo na'a ke ma'u hili ho'o lau 'a e ta'anga mo e konga na'a ne ue'i ho loto ke ke ongo'i pehe. (SL2)
3. Fakamatala'i ha feitu'u pe ko ha matanga ne ha he ta'anga mo 'ene felave'i mo e toko taha 'oku fa'u ki ai 'a e ta'anga. (SL2)
4. Fakamatala'i 'a e ngaahi 'uhinga 'oku uesia ai ha fo'i lea 'i he taimi 'oku 'ikai ngaue'aki ai e ngaahi faka'ilonga kalama hange ko e faka'ua, toloi pe ko e fakamamafa pau. (SL2)
5. Lisi mai ha fakakaukau mahu'inga 'oku ke ma'u mei he ta'anga. (SL2)
6. 'Analaiso ha kupu 'e taha he ta'anga . (SL3)

7. Fakamatala'i mai ha konga he ta'anga 'oku ne 'omai ha taukei fakapunake 'e ua pea ke 'omai mo ha sipinga mei he ta'anga ke poupou ki ai. (SL2)
8. Laaulea ki ha ngaahi me'a na'e hoko pea ko e ha 'a e akonaki 'oku ma'u mei ai. (SL4)
9. Fa'u ha'o fakamatala 'o ngaue'aki 'a e ongo heliaki lalahi 'e ua 'oku fa'a ngaue'aki 'e Kuini Salote pea 'omai mo ha sipinga mei ta'anga ke ne poupou ki ho tali.(SL4)
10. Ta mai ha fakatata ke ne fakafotunga mai ha fakakaukau na'a ke ma'u mei he ta'anga. (SL4)